

Háda Béla

India, Irán és Pakisztán regionális törekvéseinek érintkezési pontjai a 21. század első évtizedében

Az ázsiai földrész hatalmi-politikai közegének egyik más kontinensre sem jellemző vonása a stratégiai tér territorialis szükségése. E jelenség nagy- és középhatalmak, nukleáris fegyverzettel rendelkezők és úgynevezett „küszöbállamok” közvetlen szomszédságából adódik. Ennek következtében ugyanis a regionális hatalmi építkezés - mely minden hasonló adottságokkal rendelkező ország szokványos törekvése - igen hamar ütközik egy másik ország hasonló ambícióival. E tanulmány három, e szempontból meghatározó jelentőségű ázsiai állam, India, Pakisztán és Irán viszonyát jellemzi. A téma különös érdekességét - a nemzetközi folyamatokban játszott szerepükön túl - az adja, hogy az érintettek kapcsolataiban a hatalmi építkezésből adódó rivalizálás és feszültségek mellett az együttműködés kényszere is egyre nagyobb teret nyer, gyakran igen ellentmondásos színben tüntetve fel egymással szembeni politikájukat. E kettősséget természetesen részben az egyes államok saját „nemzeti” törekvései, részben pedig a globális folyamatokkal is összefüggésben álló helyi társadalmi, gazdasági és politikai igényekből adódó egymásra utaltság fokozatosan hozta létre az elmúlt két évtized során. Míg az előbbieket a hagyományos biztonságpolitikai erőfeszítések, stratégiai mozgástér és hatalmi kapcsolatok építésének motívumait foglalják magukba, addig az utóbbiak között az energiaellátás, a gazdasági növekedés, a természeti erőforrásokkal való gazdálkodás, a terrorizmus fenyegetésének, vagy a belső stabilitás igényének elemei figyelhetők meg. Az alábbiakban olyan problémakörök kerülnek elemzésre, melyek Irán, India és Pakisztán két-, illetve háromoldalú kapcsolataiban kiemelt jelentőségüknél fogva a konfliktus, vagy a stabilitás tényezőinek számítanak, meghatározva a három ország viszonyának dinamikáját.

Az egymásra utalt ősellenségek

Az India és Pakisztán között feszülő területi viták, különösen a három és „fél”¹ indo-pakisztáni háború háttere és eseménytörténete már évtizedek óta foglalkoztatja a kutatókat, napjainkra könyvtárnyivá duzzasztva a téma szakirodalmát. A két szomszédos atomhatalom viszonyát függetlenné válásuk óta mérgező² kasmíri konfliktustól e dolgozat sem tekinthet el, fontos azonban rámutatnunk, hogy a két ország viszonyának problematikája jóval túlmutat a

¹ Az 1999. évi kargili háborút olykor a negyedik indo-pakisztáni konfliktusként is emlegetik.

² India és Pakisztán 1947. augusztus 15-én nyerte el függetlenségét a Dél-Ázsiát korábban gyarmatosító brit nagyhatalomtól. Minthogy a tartomány jövője addig nem dőlt el, Pakisztán fegyverrel kísérelt meg érvényt szerezni igényének. Az első kasmíri háború az év október 22-én vette kezdetét. BALOGH András- ROSTOVÁNYI Zsolt- BÚR Gábor- ANDERLE Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*, Korona, Budapest, 2002. 226-227.

gyakran elemzett katonai dimenziókon. Kasmír hovatarozása jogi szempontból nemigen dönthető el, minthogy mindkét félnek megvan a jogalapja a tartomány feletti szuverenitás gyakorlására, igényüket pedig - nem utolsó sorban annak ideológiai vonatkozásai miatt - az 1947-49 között lezajlott első háború és a mai területi állapotok kialakulása óta változatlanul fenntartják.³ Aligha hagyhatjuk figyelmen kívül azt a megállapítást sem, hogy a ma már történelmi konfliktus jelentős részben a függetlenség előestéjének brit politikai manőverei, vagy mulasztásai nyomán válhatott ennyire súlyos krízissé a két szomszéd viszonyában.⁴ A katonai fellépés azonban napjainkig többszöri kísérlet ellenére sem bizonyult eredményesnek, és az 1949. január 1-ével érvénybe lépett ENSZ tűzszüneti vonal, mely a fejedelemség területének 1/3-át Pakisztán, míg 2/3-át India katonai ellenőrzése alatt hagyta, ideiglenes jellege ellenére tartósnak bizonyult, és ma gyakorlatilag államközi határnak tekinthető. A későbbiekben az iszlám állam többször is megkísérelte megváltoztatni a kasmíri status quo-t, mely világosan bizonyítja, hogy az iszlámábádi vezetés közel sem tekintette a tűzszüneti vonalat az elérhető maximális eredménynek. A sorozatos vereségek azonban nem igazolták reményeiket. Az indo-pakisztáni háborúk a hagyományos összhaderőnemi összecsapásoktól (1965., 1971.) a térben és eszközökben egyaránt korlátozott siacheni (1984-1987), vagy kargili (1999) incidensekig végeredményükben azonos konklúziót sugalltak: Pakisztán katonai képességei - noha a világ élvonalába tartoznak - mégsem bizonyultak elegendők a nagy szomszéd visszaszorításához. A tény, miszerint a krízist nem lehetett erővel megoldani, különösen erős hangsúlyt kapott 1998. tavaszán, mikor mindkét ország sorozatos kísérleti robbantásokkal bizonyította, hogy immár a nukleáris fegyverek sem hiányoznak arzenáljukból. Noha az ezt követő évben a pakisztáni hadvezetés már nagyobb önbizalommal vállalhatta a fegyveres összecsapás kockázatát, az ennek nyomán kirobbanó kargili incidens⁵ egyértelművé tette, hogy a relatív erőviszonyok nem változtak, és India hagyományos, immáron történelminek is nevezhető erőfölénye továbbra is adott. Az azonban kétségtelen, hogy a „muszlim atombomba” nagymértékben növelte Pakisztán biztonsági komfortérzetét, és túl azon, hogy a katonai megoldást valószerűtlen opcióvá tette a viták kezelésében,⁶ csökkentette a nagy szomszéddal szembeni

³ Minderről: Gurtej SINGH: *How Far can the Kashmir Conflict 1989-2009 be Attributed to 'Fundamentalist' Religious Empowerment?*, Victoria University of Wellington, June 2009.

⁴ Ld. egyebek mellett: GÖMÖRI Endre: *Pakisztán,-Bangla Desh*, Kossuth, Budapest, 1972, 34-45. valamint Rakesh ANKIT: *The Cold War and its Impact on the Evolution of the Kashmir Crisis, 1947-48*, IN: *Journal of the Oxford University History Society*, Vol 6. 2009.

⁵ A kargil hegységben kirobbant konfliktusról: Tarik M. ASHRAF: *Doctrinal Reawakening of the Indian Armed Forces*, *Military Review*, November-December, 2004. 53-62. 54-55.

⁶ Mindez annak ellenére is igaz, hogy az indiai stratégiai tervezés, kifejezetten Kasmír helyzetére és a kargili háború tapasztalataira alapozva kidolgozta a korlátozott hagyományos háború elméletét. A George Fernandes indiai védelmi miniszter által 2000-ben előterjesztett doktrína a két nukleáris hatalom közti fegyveres konfliktusok forgatókönyvét vázolta fel, a nukleáris háború kockázatának elméleti kizárásával. Ld.: Stephen F. BURGESS: *India's Emerging Security Strategy, Missile Defense and Arms Control*, USAF Institute for National Security Studies, INSS Occasional Paper 54. 2004. 25-27.

hagyományos pakisztáni frusztrációt is. Mindennek eredményeképpen, míg a huszadik század második felében a két ország viszonyában meghatározó elemnek számított a területi vita, napjainkban Kasmír ügye minden ideológiai szerepe ellenére már kevésbé központi kérdés. Mint ahogy egy témával foglalkozó tanulmány találóan megállapította: A két szomszéd között a „hideg béke” állapota figyelhető meg.⁷ Ebben természetesen nem csak a konfliktus zsákutcajellege játszott közre, hanem az érintettek szövetségi politikája, és az ezzel összefüggő számítások is. A bipoláris korszak lezárulása Dél-Ázsia országai számára is új távlatokat nyitottak meg nemzetközi kapcsolataik fejlesztésében. Ez eleinte India számára jelentett igazán komoly előrelépést, mely a korábbi időszakban szovjet szövetségesnek számított, az ezredfordulóra azonban látványos közeledés kezdődött Washington és Újdelhi között, mely az amerikai-indiai kapcsolatok új korszakát volt hivatva bevezetni.⁸ Bő másfél év múlva a lankadó amerikai-pakisztáni kapcsolatok is új erőre kaptak: a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően az USA afganisztáni terveinek végrehajtásához számított a kargili háború után hatalomra jutott Pervez Musarraff tábornok kormányának támogatására. Mindez témánk szempontjából azt a konklúziót hordozta, hogy a két ellenségeskedő szomszéd azonos stratégiai szövetségeshez kötötte magát, minek következtében regionális politikájuknak azon elemei, melyek súlyos konfliktusok kialakulásához vezethettek volna, háttérbe szorultak. Az „önmegtartóztatás” mindkét állam számára komoly anyagi és politikai hozadékkal járt. Míg az USA Pakisztánnak jelentős gazdasági támogatást és konkrét pénzügyi segítyeket is juttatott,⁹ addig Indiával - egyebek mellett - nukleáris együttműködést is vállalt, elismerve annak atomhatalmi státuszát.¹⁰ Kasmír jogilag rendezetlen helyzete azonban továbbra is magában hordozza az államközi konfliktus lehetőségét, ugyanakkor állandó alkukényszert is szül a két fél között. A nukleáris háború immár egy évtizedes veszélye ugyanis - mégoly valószínűtlen is legyen - olyan katasztrófával fenyeget, melynek elkerüléséhez elengedhetetlen a két politikai és katonai elit minimális konszenzusa.

Az elméleti kockázatokon túl azonban mindennapos jelenségek is befolyásolják India és Pakisztán regionális biztonsági törekvéseit. Az afganisztáni háborúval párhuzamosan ugyanis Dél-Ázsiában is előtérbe nyomultak az új típusú fenyegetések, melyek legalább akkora dilemmát jelentenek a kormányok számára, mint a területi viták. A napjainkban nagy nyilvánosságot kapó terrorizmus a szóban forgó térségben közel sem újszerű jelenség, minthogy a hindu- muszlim ellentét frontvo-

⁷ *India, Pakistan and Kashmir: Stabilising a Cold Peace?*, International Crisis Group, Asia Briefing No. 51. 2006.

⁸ Ld: CSICSMANN László: *Az indiai külpolitika útkeresése a poszt-bipoláris korszakban*, IN: RADA Péter (szerk.): *Új világrend? - Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború korában*, Grotius Könyvtár, Budapest, 2007. 119-134.

⁹ A konkrét számokat és a pakisztáni gazdaság eredményeit jól szemlélteti: Pramit MITRA - Teresita SCHAFFER: *Pakistan and the United States: Sweet and Sour*, South Asia Monitor, Center for Strategic and International Studies, Number 94, 2006.1-3.

¹⁰ Michael A. LEVI - Charles D. FERGUSON: *U.S.-India Nuclear Cooperation, A Strategy for Moving Forward*, Council on Foreign Relations Press, Council Special Report, N° 16. 2006.

nalai sohasem a kasmíri tűzszüneti vonalat követték. E probléma azonban sokáig látszólag csak Indiát sújtotta, ahol a terrorizmus és szeparatizmus számos formában ütötte fel a fejét már a bipoláris korszak alatt is.¹¹ Az utóbbi bő évtized folyamán azonban Pakisztán számára is egyre érzékelhetőbb problémát jelentett a szélsőséges iszlám militantizmus. A pániszlám eszmeiséggel és az ehhez társított harci szellemmel átfűtött csoportok pakisztáni szemmel eleinte egyfajta speciális stratégiai eszközt jelentettek, melyet az ország afganisztáni és kasmíri törekvéseinek szolgálatába állíthat, elkerülve a bekerítést, és nyomást gyakorolva riválisaira. E fegyver azonban kétélűnek bizonyult, és különösen a Pakisztánban létrehozott tálib mozgalom hamar kicsúszott Iszlámábád ellenőrzése alól. Miután a „*Tiszták Országá*”¹² 2001-ben az USA mellé állt, a szélsőségesek ellenséggé váltak, a muszlim ügy elárulójaként azonosították korábbi patrónusukat. Napjainkra az iszlám extrémizmus nagyobb veszélyt jelent Pakisztán társadalmi és politikai stabilitására, mint Indiára nézve. E kézirat megszületéséig számos tanulmány elemezte a dél-ázsiai iszlám militantizmus jelenségét, annak gyökereitől kiindulva. Következtetések jelentős része nem illeszkedik szorosan a témánkhoz, azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a probléma mára kinőtte a „*nemzetállami*” kereteket, és regionális szinten veszélyezteti a térség stabilitását. Ennek ismeretében egyre világosabb, hogy a tartós visszaszorítása is csak minimálisan a három leginkább érintett állam - Afganisztán, Pakisztán és India - összefogásával képzelhető el. E konklúzió értelmében kereste fel Richard Holbrook amerikai különmegbízott a térség kormányait, hogy megnyerje őket a kölcsönös együttműködés gondolatának.¹³ Történelmi tapasztalataink azonban jelenleg még túl erős gyanakvást szülnek az érintett társadalmak között, és ez korlátozza együttműködési készségüket. A tartós eredmény ugyanis megkövetelné a felek katonai, rendészeti és titkosszolgálati kooperációját is, melyre az érintett kormányok és szervezetek ma még nem, vagy csak korlátozottan képesek. Emellett természetesen alapfeltétel lenne a terrorista módszerektől való következetes elhatárolódás, melyre pedig - főként taktikai okokból - a pakisztáni titkosszolgálati szféra (főként a leginkább érintett ISI, Inter Services Intelligence) nem mutat igazi hajlandóságot. Ennek kockázataiból a 2008. novemberi Mumbai-i összehangolt terrortámadás adott „*ízeltőt*” a világnak, bizonyítva a két ország közötti titkos frontvonalak létezését.¹⁴

Újdelhi és Iszlámábád viszonyát ugyanakkor hiba lenne pusztán a konfliktusosság oldaláról értékelni. A két szomszéd együttműködését az ezredfordulón világszerte jelentkező civilizációs kihívások, esetünkben főként a vízellátás

¹¹ E terrorista/szeparatista frakciók nem kizárólag az iszlám extrémizmushoz kötődtek, marxista, szélsőséges nacionalista és nemzeti felszabadító szervezetek szintén megtalálhatók közöttük. Összefoglalva Ld.: HÁDA Béla: *Az indiai biztonság és védelempolitika alapvonalai*, ZMNE Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Elemzések 2009/1. 4-6.

¹² „*Pakisztán*” urdu nyelven „*Tiszták Országát*” jelenti.

¹³ Holbrook to discuss Paks cooperation in war against Terror, In: *Thaindian News*, February 9th, 2009, http://www.thaindian.com/newsportal/south-asia/holbrooke-to-discuss-paks-cooperation-in-war-against-terror_100152782.html, letöltve: 2009. 12. 27.

¹⁴ Alan K. KRONSTADT: *Terrorist Attacks in Mumbai, India, and Implications for U.S. Interests*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, December 19. 2008.

és energiabiztonság problémája is próba elé állítják. Dél-Ázsia egységes vízrendszert alkot, északi részének felszíni vízfolyásai túlnyomó részt a Himalája hegységrendszeréből erednek, gyakran több ország területét is érintve. Pakisztán fő folyója, az Indus (Szind), valamint nagyobb baloldali mellékfolyói is indiai területéről érkeznek az országba, táplálva az alföldi területek mezőgazdaságát, melyet a Thar sivatag terjedése egyre inkább fenyeget. Az indus vízének megosztásáról szóló indiai-pakisztáni egyezményt (Indus Waters Treaty) még 1960-ban írták alá, rendelkezései pedig az elmúlt öt évtized fejlődése következtében már igencsak elavultnak tekinthetők.¹⁵ A vízmegosztás és vízgazdálkodás problémája nem csak az államok között, hanem azokon belül, regionális szinten is komoly viták tárgya lehet.¹⁶ Mindennek gyökere egy kettős probléma: Az elmúlt évtizedekben az erősödő iparosodás, valamint a gyors népességnövekedés, és az ebből adódó mezőgazdasági változások miatt fokozódott a vízfelhasználás mindkét országban. Ezzel párhuzamosan a globális éghajlati folyamatok következtében a Himalája gleccserei is visszahúzódóban vannak, egyre kevesebb vízutánpótlással látva el a folyókat. Az évtizedes távlatokban fenyegető vízkrisis megelőzésének lehetőségeivel az érintett társadalmakban is egyre többen foglalkoznak, rávilágítva a helyi gazdálkodási kultúrával összefüggő problémákra és az érintettek közötti ésszerű együttműködés elkerülhetetlenségére.

Az iráni-pakisztáni viszony változó arcai

Az iráni-pakisztáni kapcsolatok igen változatos hat évtizedet tudhatnak maguk mögött. Tény azonban, hogy ezek a pakisztáni külpolitikai érintkezés legelső jelentősebb fejleményeit hozták. India és Pakisztán 1947. augusztus 15-i függetlenné válása után ugyanis Irán volt az első ország, mely elismerte a keleti határai mentén szerveződött újszülött muszlim államot. A diplomáciai kapcsolatok felvételére már 1948 májusában sor került, és egy évre rá Liukat Ali Hán pakisztáni miniszterelnök hivatalos látogatásra érkezett Teheránba. Mohamed Reza Pahlavi sah pedig az első államfő volt, mely a szuverén Pakisztán történetében diplomáciai utat tett az országban 1950 márciusában.¹⁷ Még abban az évben megszületett a Barátsági Szerződés,¹⁸ mely a két szomszéd kapcsolatának tartósan pozitív szellemét volt hivatva biztosítani. A perzsa és indiai kultúra évezredek érintkezési zónája Pakisztán területére esett,¹⁹ és ennek társa-

¹⁵ Minderről: D Suba CHANDRAN: *Harnessing the Indus Waters: Perspectives from India*, Institute of Peace and Conflict Studies, Issue Brief 122, September 2009.

¹⁶ Ez utóbbira szolgáltatnak példákat a Pakisztáni Mangala és a Diamer-Basha duzzasztóművek tervei körül kibombant heves viták.

¹⁷ Shah ALAM: *Iran-Pakistan Relations: Political and Strategic Dimensions*, The Institute for Defence Studies and Analyses, Strategic Analyses, Oct-Dec, 2004. 526.

¹⁸ Ahmed MONTAZERAN - Kashif MUMTAZ: *Iran-Pakistan: Cooperation for Regional Stability and Peace*, Strategic Studies, Vol. XXIV. 2004/1. (Spring), 73-90.

¹⁹ Pakisztán jelenlegi négy fő lakossági csoportja közül kettő (pastunok és beludzsok) iráni, a másik kettő (a szindhi és a pandzsábi) viszont az indoárja etnikai eredet hordozója.

dalmi és politikai konklúzióival az újszülött államnak is számolnia kellett. Az 1955. február 25-én Törökország és Irak között létrejött Bagdadi Paktumhoz még az év október 12-ig Nagy-Britannia, Pakisztán és Irán is csatlakozott.²⁰ Az USA által (külső tagként) dominált védelmi szervezeten belül tehát a két ország szoros katonai partnerségre lépett egymással, mely a bipoláris korszak nemzetközi rendszerében egyszersmind a nyugati világgal való szövetségüket is jelentette. E viszonyrendszer egészen az 1979. évi iráni iszlám forradalomig állt fenn. A sah rendszerének februári bukása és a síita papság hatalmi pozícióba lépése alapjaiban változtatta meg a térség hatalmi egyensúlyát.²¹ A Közel-Kelettel, Közép-és Dél-Ázsiával egyaránt közvetlenül érintkező Irán korábban a helyi amerikai politika legfontosabb bástyájának számított, az Iszlám Köztársaság április 1-i kikiáltásával azonban éles fordulat állt be addigi külpolitikájában. Az ország nem csak az Egyesült Államokkal fordult szembe, de rendszerének ideológiája komoly biztonsági kihívást jelentett a tágabb térség muszlim államai számára is.²² Ennek következményei Pakisztánban is érződtek. Bár 1956. február 29-e óta formailag Iszlámábádból is egy iszlám köztársaságot irányítottak, az állami intézményrendszert és jogi normákat nem rendelték olyan mértékben alá a vallási előírásoknak, mint Iránban. A szunnita többségű Pakisztánban a lakosság nagy része gyanakvással szemléli a síita kisebbséget, melynek közösségi törekvései mögött a helyiek egyre gyakrabban feltételezik a nyugati szomszéd támogatását. A Bagdadi Paktum helyére lépett CENTO (Central Treaty Organization) 1979. szeptember 26-án bejelentett megszűnése - nem utolsósorban Irán március 12-i kilépése nyomán - formálisan megszüntette a két ország addigi katonai szövetségét. Ez azonban még korántsem járt a kölcsönös viszony drasztikus romlásával. Teherán és Iszlámábád stratégiai elképzelései között számos közös pont lelhető fel a hidegháború korától napjainkig. Ezek között ott találhatjuk a szovjet térnyerésben való ellenérdekeltséget, mely különösen az afganisztáni krízis során lépett elő elsődleges szemponttá, vagy éppen társadalmi-politikai berendezkedésük védelméből adódó speciális biztonságpolitikai igényeiket.²³ Iszlámábádból azonban továbbra is egy olyan országot irányítottak, mely az 1954. május 19-én aláírt amerikai-pakisztáni Kölcsönös Védelmi Egyezmény alapján az USA elsődleges térségbeli szövetségének számított, és ezt a státuszát csak erősítette az iráni „oszlop kidőlése”. A következő évtől kezdve Teherán erejének javát a nyolc éven át tartó Irak elleni háborúra koncentrált,²⁴ miközben Pakisztán az afganisztáni szovjet behatolás-

²⁰ A bagdadi paktum és a CENTO, HALMOSY Dénes (szerk.): *Nemzetközi Szerződéses 1945-1982, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó- Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 269-272.*

²¹ GAZDIK Gyula: *A közel-keleti térség*, IN: NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történet, II. Európán kívüli országok*, Osiris, Budapest, 2006. 272-294. 284.

²² Erről: John L. ESPOSITO (Ed.): *The Iranian Revolution: It's Global Impact*, Florida International University Press, Miami, 1990.

²³ Shah ALAM: 528.

²⁴ David SEGAL: *The Iran-Iraq War: A Military Analyses*, Foreign Affairs, Vol 66, No 5. (Summer) 1988, 946-963. és Thom WORKMAN: *The Social Origins of the Iran-Iraq War*, Center for International and Strategic Studies, Working Paper No. 5, March 1991.

sal szembeni ellenállás központjává vált, a megszállók ellen harcoló mudzsáhidok katonai és ideológiai kiképzésének megszervezésével. Az ország törzsi határvidékének medreszéi és a kiképzőtáborok hálózata lett az 1994-ben színre lépő afganisztáni tálib mozgalom „*inkubátora*” is, melyet ennek nyomán sokan tekintenek Pakisztán sajátos krealmányának. Az extrém szélsőségeségről ismertté vált szunnita irányzat²⁵ hatalomra segítésével a pakisztáni politikai és katonai elit - Kína mellett - egy újabb baráti szomszédot remélt, ahol megőrizheti a polgárháború alatt kialakított stratégiai (ezen belül is elsősorban titkosszolgálati) játékkerét, és nem kell tartania a helyi síita hazarákat támogató Irán politikai és ideológiai térnyerésétől. E stratégia árnyoldala az iszlám militantizmus erősödő pakisztáni jelenléte volt, minthogy az iszlám extrémista irányzatok és fegyvereseik nagyban támaszkodhattak afganisztáni kapcsolataikra és a két ország határvidékén berendezett infrastruktúrára. Az eszmeileg gyakran a tálibokhoz kötődő militánsok politikai és agitációs tevékenysége egyre érzékelhetőbben fenyegették Pakisztán belső stabilitását, mellyel a kettőzres évek külpolitikai fordulatát követően az elsődleges biztonságpolitikai kockázattá léptek elő Iszlámábád számára.²⁶ Irán ugyanakkor éppenhogy állami ideológiájának elismertetésével és (bizonyos korlátok melletti) terjesztésével növelheti biztonsági komfortját. Ennek szellemében Teherán hagyományos stratégiai terén belül²⁷ hathatósan támogatja a síita közösségeket és azok közéleti ambícióit is. Regionális biztonságpolitikai törekvései Közép-Ázsiához és a Közel-Kelethez egyaránt erős szálakkal kötik az országot. E törekvések iráni és pakisztáni oldalról pedig Afganisztánban, illetve részben a beludzsisztáni területeken találkoznak egymással. Tény, hogy az alapvetően antiimperialista, sajátos pániszlám eszmeiséget is ápoló síita Irán s az amerikai és kínai szövetséges, saját „*nemzeti*” arculatát erősíteni kívánó, szunnita többségű Pakisztán sok egymástól eltérő vonással rendelkezik. E különbségek, valamint a két szomszéd együttműködési kényszere nyomán keletkező ellentmondások a biztonságpolitikai kapcsolataikban rajzolódni ki a legélesebben. Bár a két kormány hivatalos szinten általában hitet tesz a kölcsönös bizalom és barátság szelleme mellett, a mindennapokban gyakran merül fel a másik fél titkosszolgálati tevékenysége olyan afganisztáni, vagy beludzsisztáni fejlemények mögött, mely ellentétes Teherán vagy Iszlámábád helyi törekvéseivel. Ezen ütközési pontok közül a beludzsz-kérdés sajátos közös ügyként megkülönböztetett figyelmet érdemel. A beludzszok településterülete az Indiai-óceán partvidékén egy összefüggő tömböt alkot, melyen ma három ország, Irán, Afganisztán és Pakisztán osztozik. E vidék földrajzi fekvése és a területén fellelhető ásványkincsek (köztük jelentős nemesfém és szénhidrogén készletek) miatt stratégiai szempontból rendkívüli értéket képvisel,²⁸ mind az egykori Brit-Beludzsisztánt megőrző

²⁵ ROSTOVÁNYI Zsolt: *Az Iszlám Világ és a Nyugat*, Corvina, Budapest, 2004. 140-146.

²⁶ *Pakistan: The Militant Jihadi Challenge*, International Crisis Group, Asia Report No 164, March 2009, 4-6.

²⁷ Ide sorolható az Öböl-térség, Dél-Irak, Azerbajdzsán és Nyugat-Afganisztán is.

²⁸ KATONA Magda: *A „Nagy Játssza” beludzsz kártyája*, Új Honvédségi Szemle, 2006/11. szám, 34-47.

Pakisztán, mind pedig Irán számára, melynek legkeletibb, Szisztán-Beludzsisztán, valamint a szomszédos Kermán tartománya szintén nagy lélekszámú beludz népeségnek ad otthont,²⁹ mely egy etnikai realitást képez a határ túloldalán élő beludz közösségekkel. A történelmi összehasonlításban viszonylag lassan ébredező beludz nemzeti mozgalom dezintegrációs hatása a hatvanas évek óta sajátos együttműködést hozott létre Irán s Pakisztán között a helyi törekvések - esetenként erőszakos³⁰ - visszaszorítása érdekében.³¹ A beludz függetlenedés megakadályozásában kialakult érdekközösség azonban láthatóan nem akadályozza meg a feleket abban, hogy esetenként kihasználják az egyes beludz mozgalmakat a másik féllel szembeni nyomásgyakorlásra. Ez ugyan eleddig nem lépte át azt a határt, melytől a két ország nyíltan fenyegetné a másik területi épségét, mégis egyre érzékelhetőbb problémák katalizátora. Az utóbbi években ugyanis az addig kevésbé érintettnek tűnő Iránban is megerősödött a beludz nemzeti mozgalom, a 2002-ben alakult Dzsundullah („*Isten Katonái*”) szervezet működése nyomán. Egyebek mellett e militáns csoportot vádolták a 2009. október 18-án végrehajtott öngyilkos merényletért is, melyben az Iráni Forradalmi Gárda hat magas rangú tisztje vesztette életét.³² A beludz-krisisnek azonban van egy másik, mindkét államot érintő dimenziója: Az alábbiakban még szóba kerülő Irán-Pakisztán-India gázvezeték a tervek szerint mindkét Beludzsisztán területén áthaladna, üzembiztonsága pedig (melyhez mindhárom országnak alapvető érdeke fűződik) csak a térség stabilitása mellett szavatolható.

A feszültségek mellett azonban Irán és Pakisztán bizonyos nem nyilvános együttműködésre is képes volt a közelmúltban, tovább árnyalva viszonyuk kettős természetét. Ennek leglátványosabb következménye az elmúlt évtizedben a pakisztáni nukleáris technológia iráni megjelenése volt. A pakisztáni nukleáris program az 1965. évi, második kasmíri háborút követően bontakozott ki, és bizonyos jelek arra utaltak, hogy sikeréhez a nyolcvanas évek folyamán iráni anyagi támogatást is kapott.³³ Ennek hatása a két szomszédos ország katonai fejlesztéseire egészen az ezredfordulóig nem volt felmérhető. A pakisztáni nukleáris eredmények, főként a dúsítási technológia, illetve az annak során felhasznált kisméretű urándúsító centrifugák iráni jelenléte az ezredfordulón nyert bizonyítást. Az Egyesült Államok és a Nemzetközi Atomenergia Ügynekség vizsgálata során világossá vált, hogy Abdul Kadir Hán - a pakisztáni

²⁹ A rendelkezésre álló források az iráni beludzok lélekszámát mintegy 3 millió főre, a pakisztániakét nagyjából ugyanennyire teszik. Ld.: *The Forgotten Conflict in Balochistan*, International Crisis Group, Asia Briefing No. 69, October 2007, 6. és Vahe BOYAJIAN: *On Baluchi Separatism*, In: *Iran and the Caucasus*, Vol 3 (1999-2000), 389-396.

³⁰ A legismertebb ilyen eset az 1973-77-ig tartó belháború volt a pakisztáni fegyveres erők és a Mír Hazan Khán Marri vezette beludz törzsi csapatok között.

³¹ Ld.: KATONA Magda: *Beludzsisztán a figyelem középpontjában*, Magyar Külügyi Intézet, Külpolitikai Tanulmányok, 2008. 22-25.

³² Roger HARDY: *Profile: Iran's Jundullah militants*, BBC News, Monday, 19 October 2009.

³³ Erről: Steve WEISSMAN- Herbert KROSNEY: *The Islamic Bomb: The Nuclear Threat to Israel and Middle East*, New York: Times Books, 1981. 60-65. és Farzana SHAIKH: *Pakistan's Nuclear Bomb: Beyond the Non-proliferation Regime*, International Affairs, Vol. 78, No.1. (January) 2002. 29-48. 33.

nukleáris program vezető kutatója - kapcsolatokat épített ki Líbiával, Észak-Koreával és Iránnal is, továbbadva ezen országokba a program eredményeinek egy részét.³⁴ Az iráni atomprogram eredetileg az ötvenes években indult útjára, majd a forradalmat követő megakadás után, a nyolcvanas évek második felében, az Irakkal dúló pusztító konfliktus és az 1986-ban nyilvánosságra került izraeli nukleáris fegyverkezés árnyékában kapott új lendületet.³⁵ Az iráni rezsim félelmei az ország geostratégiai és az ezzel szorosan összefüggő biztonságpolitikai helyzetéből adódtak, mely a forradalom vívmányainak expanziója helyett egyre inkább az ország (és a rendszer) hatékony önvédelmének igényét sugallták. Irán nagyhatalmi ellenfeleivel szemben ez az atomfegyver, és az erre alapozott stratégiai elrettentő képesség birtokában volt elképzelhető.³⁶ Az iráni-pakisztáni nukleáris együttműködés az 1980-as évektől datálható, és egészen az ezredfordulóig egyértelműen nyomon követhető. Teherán mai ismereteink szerint a fegyverminőségű uránium dúsításához szükséges kisméretű centrifugák átadásával kapta a leghatékonyabb segítséget Iszlámábádtól.³⁷ Hogy ez milyen viszonyban állt Iránnak a pakisztáni kutatásokhoz való említett hozzájárulásával, arra nézve nem állnak rendelkezésünkre konkrét információk, csupán logikai következtetéseket vonhatunk le. A Kadír Hán szabadalmaként működő technológia segítségével mindenesetre lehetővé vált az iráni nukleáris alapanyag-termelés decentralizálása, ami a rendszer nagyfokú védettségének egyik elsődleges biztosítója.³⁸ Noha Iszlámábád megkísérelte a tudós magánakciójaként beállítani az ügyletet, a nukleáris technológiák erős pakisztáni ellenőrzése miatt kevésbé valószínű, hogy az a titkosszolgálatok, illetve a központi hatalom tudta nélkül mehetett végbe. Maga Kadír Hán több, azóta született nyilatkozatában is utalást tett ez utóbbi összefüggésre.³⁹ Az incidens mindennek dacára roppant kellemetlen volt az iszlámábádi kormánynak, mely ma hivatalos szinten elhatárolódik a hasonló lépésektől. Fontos kérdés azonban, hogy az anyagiakon túl mi inspirálta Pakisztánt Irán nukleáris fegyverkezésének támogatásában. A választ a szakértők ma többnyire az ország speciális geopolitikai helyzetéből vezetik le. Pakisztán eszerint Iránnal partnerségben egy muszlim stratégiai súlypontot hozott volna létre, mely képes lehetett volna kiegyensúlyozni a tágabb térségben érdekelt többi hatalom

³⁴ Richard P. CRONIN- Alan K. KRONSTADT- Sharon SQUASSONI: *Pakistan's Nuclear Proliferation Activities and the Recommendations of the 9/11 Commission: U. S. Policy Constraints and Options*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service- The Library of Congress, 2005. 3-4.

³⁵ N. RÓZSA Erzsébet - TÁLAS Péter: *Az iráni atomprogram körüli vitáról*, ZMNE Stratégiai és Védelmi Kutatóközpont Elemzések, 2006/1. 1.

³⁶ Uo. 5-6.

³⁷ Simon HENDERSON: *Pakistan's Nuclear Proliferation and U.S. Policy*, The Washington Institute for Near East Policy, <http://www.washingtoninstitute.org/templateC05.php?CID=1704> , January 12, 2004. letöltve: 2009. 04. 08.

³⁸ Az iszfaháni urándúsító üzem például egyértelműen a pakisztáni technológia adaptálásával épült.

³⁹Khan: *Musharraf approved nuclear sale*, UPI.com, www.upi.com/Top_News/2008/07/05/Khan-Musharraf-approved-nuclear-sale/UPI-31221215269789 , letöltve: 2008. 04. 07.

(Izrael, India, USA) törekvéseit. Emellett Irán nuklearizációja elvonhatja a nyugati figyelmet Pakisztán fegyverkezéséről, mely ezáltal tágabb mozgástérhez juthat.⁴⁰ Jelenlegi ismereteink szerint azonban Irán 2003-ban felfüggesztette katonai célú atomprogramját. Ez, valamint az ezzel párhuzamosan végbement pakisztáni külpolitikai irányváltás egyelőre levette a napirendről az iráni-pakisztáni „nukleáris tandem” opcióját.

A két ország közötti gazdasági kapcsolatok dinamikus bővülése viszont továbbra is kiemelt téma mindkét fővárosban. A kétoldalú kereskedelem volumene különösen a 2004. március 4-én aláírt Kedvezményes Kereskedelmi Megállapodást⁴¹ követően nőtt látványos mértékben. A 2008-2009. statisztikai évre a kereskedelem összértéke meghaladta az 1,2 milliárd USA dollárt, mialatt a Pakisztáni Iszlám Köztársaság teheráni nagykövetségének jelentése szerint a 2009. év augusztusáig az Iránba irányuló pakisztáni export 86%-kal nőtt a korábbi évhez képest.⁴² A kapcsolatok további erősítése szempontjából a felek kiemelt célként kezelik az energiahordozók szállításával kapcsolatos regionális beruházásokat, különösen az iráni földgázt az Indiai Szubkontinensre eljuttató csővezeték tervét, melynek előkészítésére és végrehajtására Közös Munkacsoportot is létrehoztak.⁴³ E projekt szempontjából válik különösen fontossá az iráni-indiai viszony kérdése.

Az iráni kapcsolat indiai szemmel: a stratégiai érdekek keretében

Az 1947. évi gyarmati területmegosztással India és Irán közvetlen szomszédsága megszűnt, a közöttük fellelhető esetleges konfliktusforrások java részét így Pakisztán örökölte meg (beludzs-kérdés, Goldsmidt-vonal és az afgán politika stb.), melynek területe egyszersmind a két hatalom stratégiai terének metszéspontját is jelenti. Az 1979-es iráni forradalom a sah külpolitikai törekvéseinek is végét vetett, melyek egyik vezérfonala az ókori perzsa birodalmiság hagyományait továbbéltető „Nagy Civilizáció” felépítése, és ezzel összefüggésben az ország vezető hatalmi tényezővé emelése volt az Indiai-óceán térségében. Ez utóbbi szerepet tehát India ma anélkül kezdi betölteni, hogy azzal Iránt kényszerítené versenyre. Az indiai haditengerészet képességeinek növekedése nem zavarja az iszlám államnak a Perzsa-öbölre koncentrált tengeri védelmére tett erőfeszítéseit. A két ország mai baráti viszonyának látványos megerősítésére 2003. januárjában került sor Mohamed Khatami iráni elnök indiai látogatása alkalmával, mikor megszületett a két nép stratégiai partnerségét kimondó Újdelhi Deklaráció.⁴⁴

⁴⁰ Shah ALAM: 541-542.

⁴¹ Mubarak Zeb KHAN: *Pakistan, Iran to cut duty on 647 items: Preferential trade*, Dawn, <http://www.dawn.com/2004/08/22>, letöltve: 2009.12.10.

⁴² Pakistan-Iran Trade Crosses \$1 Billion Figure, Forex, August 19, 2009, <http://finance.kalpoint.com/highlights/business-news/pakistan-iran-trade-crosses-1-billion-figure.html>, letöltve: 2009. 08. 30.

⁴³ Erről: *Foreign Office Year Book 2005-2006.*, Ministry of Foreign Affairs of the Islamic Republic of Pakistan, 2007. 35. 138.

⁴⁴ Szövegét ld.: <http://meaindia.nic.in/declarestatement/2003/01/25jdl.htm>, letöltve: 2008. 11. 23.

Emellett hét további fontos egyezmény is aláírásra került. Indiában az Iránnal fenntartott nexust - a területfelosztással megszabadulván a lehetséges közvetlen súrlódásoktól - hagyományosan jónak, és a nagy történeti civilizációk közti évezredes kapcsolatok mintájának tartják. A gyakorlatban azonban e baráti összhang számos kockázati elemet tartogat a dél-ázsiai óriás számára. India az utóbbi időszakban megerősödött nyugati kapcsolataitól jelentős hasznot remélhetett, mely éppúgy magába foglalta az indiai gazdaság modernizációjához elengedhetetlen tőkebefektetéseket és technológiainportot, mint a katonai képességeinek fejlesztéséhez szükséges nyugati eszközök beszerzésének lehetőségét. A gyorsan fejlődő indiai-amerikai és indiai-izraeli kapcsolatok⁴⁵ azonban az Iránnal fenntartott viszony tekintetében súlyos dilemma elé állítják az újdelhi kormányt. Teherán és az említett nyugati hatalmak feszült, esetenként kifejezetten ellenséges viszonya ugyanis manőverezésre kényszeríti az indiaiakat. A választási kényszer az ország nyugati partnerei és Irán között az Öböl-térség biztonsága és az iráni atomprogram megítélése kapcsán fennálló éles nemzetközi viták miatt állandó probléma Újdelhi számára. A bel- és külpolitikai téren egyaránt komoly téttel bíró helyzetkedési kényszert jól jellemzi a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség iráni tevékenységével kapcsolatos indiai állásfoglalás és az iráni atomprogram transzparens megítélése.⁴⁶ Az Iránnal kapcsolatos politika jó alkalom arra is, hogy a kormányzó Indiai Nemzeti Kongresszus és a legerősebb ellenzéki erő, a Bharatija Dzsanata Párt ütköztesse nézeteit hazájuk nemzetközi pozícióépítéséről. Az ellenzék vádjai, melyek a nyugat túlzott „kiszolgáltatásáról” és az indiai nemzeti érdekek nem eléggé határozott képviseléről szólnak, még ha jelenleg nem is átütő erejűek, óvatosságra ösztönzik a kormányzatot. Ezt természetesen nem csupán belpolitikai számítások teszik indokolttá, hanem az indiai gazdaság robbanásszerűen növekvő energiaigénye is. A nyugati kapcsolatok ugyanis egy kulcsfontosságú területen nem képesek biztosítani az indiai szükségleteket. Ez az energia-hordozó-importhoz kötődő igény. Az indiai energiatermelés a 21. század első évtizedének végére még túlnyomórészt köszén tüzelésén alapul. Ez még 2007-ben is 51 %-át állította elő az indiai energiafelhasználásnak. A nukleáris energia - az ország eredményes atomprogramja dacára - szerény, mindössze 2%-os részesedéssel jelent meg, és az elkövetkező másfél- két évtizedben helyi források szerint nem is várható, hogy 6% fölé emelkedik.⁴⁷ A több szempontból is igen problematikus köszénfelhasználás visszaszorítása tehát főként a kőolaj és földgáz-üzemű energiatermelés fejlesztésével lehetséges. A növekvő szénhidrogén importot az indiai motorizáció fejlődése is indokolja, kielégítése pedig leginkább az Öböl-térségből oldható meg.⁴⁸ A fő partner ebben Irán lehet, ami világosan magyaráz

⁴⁵ Ld: Efraim INBAR: *The Indian-Israeli Entente*, Orbis, Winter 2004, 89-104.

⁴⁶ Erről: Pramit MITRA - Vibhuti HATÉ: *India-Iran Relations: Changing the Tone?*, *Center for Strategic and International Studies*, South Asia Monitor No 92, March 8, 2006. 1.

⁴⁷ Minderről: Marie LALL - Iftikhar A. LODHI: *Political Economy of Iran-Pakistan-India (IPI) Gas Pipeline*, Institute of South Asian Studies, Working Paper N° 26. 23 October 2007. 4-8.

⁴⁸ A közép-ázsiai földgázimport, azaz a Türkmenisztán- Afganisztán- Pakisztán- India (TAPI) gázvezeték opciója a politikai stabilitás hiánya miatt erősen kétséges.

za Újdelhi óvatos állásfoglalásait vele szemben. Tény ugyanakkor, hogy Indiában sem szimpatizálnak azzal a gondolattal, hogy egy újabb muszlim állam tegyen szert az atomfegyverre, mely ráadásul az iszlám vallás által kialakított identitásra, mint politikai tényezőre, még Pakisztánnál is nagyobb hangsúlyt fektet. Indiában ez a dél-ázsiai muszlim extrémizmus politikai és ideológiai megerősödésének veszélyét idézi fel, mely súlyos következményekkel járhat az ország belbiztonságára nézve is.⁴⁹ E szempont motiválta azt az együttműködési készséget is, melyet India az afganisztáni rendezés érdekében tanúsított, remélve, hogy annak eredményei majdan jelentősen csökkentik az iszlám terrorszervezetek akcióképességét. Az iráni kapcsolat jelentősége azonban a fegyverkezés terén is megmutatkozott, mikor felmerült, hogy a kettőzres évek első felében több, tömegpusztító fegyverek előállítására felhasználható alapanyag és technológiai eredmény került Indiából az iszlám államhoz. Bizonyosságot nyert például, hogy egyes vezető indiai kutatók nehévíz alapú nukleáris technikát adtak tovább az országnak,⁵⁰ míg két indiai szerves kémiai vállalat illegális anyagokat exportált Iránba.⁵¹ Noha igaz, hogy ezek az esetek a 21. század első éveiben nem tekinthetők sem rendszerszerűnek, sem pedig a hivatalos indiai politika részének, mégis bizonyították a két hatalom viszonyának sajátos kétarcúságát.

Az iráni-indiai katonai kapcsolatokat a felek 1983-ban, az Indo-Iráni Közös Bizottság felállításával alapozták meg. Az együttműködés azonban hivatalos szinten sokáig igen szerény maradt, noha az említett Újdelhi Deklaráció is hitet tett fejlesztése mellett. India az USA szempontjait is méltányolva 2009-ig bezárólag egyértelműen mindössze az iráni haditechnikai eszközök felújításában való közreműködésben, illetve az indiai hadiipar termékeinek esetleges exportjában gondolkodott. Egy amerikai részről sokat bírált program keretében azonban a két ország haditengerészeti erői közös hadgyakorlatokat is tartottak az Arab-tengeren.⁵²

Az energiahordozó-kereskedelem az 1990-es évek óta egyre kiemeltebb téma a két ország között, a szárazföldi szállítás azonban az ellenséges pakisztáni magatartás miatt egy ideig nem tűnt megvalósíthatónak. India ezért a közép-ázsiai beszerzési források és a cseppfolyósított földgáz tengeri szállítása felé fordult. Ez utóbbinak a pakisztáni területeket elkerülő útvonalát biztosítandó járult hozzá a szisztán-beludzsisztáni Csahbahár kikötőjének fejlesztéséhez, mely mindössze 200 km-re fekszik a pakisztáni Gwadartól, Kína arab-tengeri jelenlétének reménybeli támaszpontjától.⁵³ A hosszú távon jóval olcsóbb, és egyszerűbb megoldásnak ígérkező Irán-Pakisztán-India (IPI) gázvezeték tervét a nyugati szakírók gyakran „álomként” aposztrofálják, nehéz azonban figyel-

⁴⁹ E veszély annak ellenére fennáll, hogy a helyi iszlám fundamentalista szervezetek többsége nem a síta irányzathoz köthető.

⁵⁰ John LARKIN - Jay SOLOMON: *India's Ties With Iran Pose Challenge for U.S.* Wall Street Journal, Mar. 28. 2005.

⁵¹ Alan KRONSTADT - Kenneth KATZMAN: *India - Iran Relations and U.S. Interests*, CRS Report for Congress, August 2. 2006. 4.

⁵² Uo. 5.

⁵³ LALL - LODHI: 20.

men kívül hagyni, milyen meghatározó érdekek fűződnek ezen álom megvalósulásához. A mintegy 2775 km hosszúságúra tervezett vezeték normál üzempacitáson naponta mintegy 150 millió köbméter földgázt szállítana iráni területről Pakisztánba,⁵⁴ melynek túlnyomó részét India venné át.⁵⁵ Irán Oroszország után a második legnagyobb ismert földgáztartalékokkal rendelkezik a világon, míg India az egyik legnagyobb gázimportőr. A stratégiai relációkon túl tehát a program komoly üzleti tényező is, melynek első beruházási szakaszáról, az Irán-Pakisztán csővezeték-szakasz megépítéséről 2009. május 24-én írta alá a szerződést Mahmud Ahmedinedzsád iráni és Aszif Ali Zardari pakisztáni elnök.⁵⁶ Amennyiben a beruházás a tervek szerint megvalósul, alapvetően befolyásolhatja a három résztvevő ország kapcsolatait, erősítve a régió stabilitását. Ez különösen a „középen” elhelyezkedő Pakisztán vonatkozásában fontos. A gázvezetékhez hasonló kulcsfontosságú létesítmények befogadásával ugyanis a térség hatalmi tényezőit egyre erősödő érdekek fűzhetik Pakisztán ma még törékeny stabilitásának és területi integritásának megőrzéséhez.

Záró gondolatok

Az Irán, Pakisztán és India regionális törekvései, és egymással fenntartott kapcsolatrendszere a 21. század első évtizedének végére minden ellentmondásosságuk dacára is meghatározó befolyással bírnak az Indiai-óceán északi térségének nemzetközi kapcsolataira és biztonságpolitikai folyamataira. Hogy e viszonyrendszert a jövőben milyen mértékben jellemzi majd az együttműködés szelleme, és mennyiben mérgezik a rejtetten, vagy nyíltabban, de kétségkívül meglévő konfliktusforrások, napjainkban még megjósolhatatlan. A bizonytalanságot tovább fokozza a külső hatalmak, főként Kína és az Egyesült Államok erősödő érdeklődése az észak indiai-óceáni területen, melyet annak világgazdasági és stratégiai jelentősége motivál. Ennek logikai keretébe illeszkedik az is, hogy napjainkban Peking szemszögéből India, Washington számára pedig Irán pozícióinak erősödése nem igazán kívánatos fejlemény. Beavatkozásukra, vagy befolyásolásra irányuló törekvéseikre a jövőben is számítani kell. A szóban forgó három ország kapcsolatai tehát egy tágabb nagyhatalmi játszma részeként is értelmezhetőek, ami természetesen meghatározza az érintettek jövőbeli lépéseit, megnyitva a térség történelmének újabb fejezeteit.

⁵⁴ Gal LUFT: *Iran-Pakistan Pipeline: Iran's New Economic Lifeline*, Journal of Energy Security, 18 June, 2009, http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=199:iran-pakistan-pipeline-irans-new-economic-lifeline&catid=96:content&Itemid=345; (2009.12.20.).

⁵⁵ LALL - LODHI: 15.

⁵⁶ *Pakistan, Iran finally sign gas pipeline accord*, Dawn.com, <http://www.dawn.com/wps/wcm/connect/dawn-content-library/dawn/news/business/09-iran-pakistan-sign-gas-pipeline-deal-media-szh-07>, letöltve: 2009. 12. 14.

